

УДК 343.985

Г.В. Щербакова, кандидат юридичних наук, доцент,
головний науковий співробітник Науково-дослідного
інституту Національної академії прокуратури України

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Висвітлено особливості криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, виокремлено та розглянуто основні її елементи та кореляційні зв'язки між ними, аналіз яких дозволяє оптимально визначити напрями розслідування цих злочинів.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів, аналіз елементів криміналістичної характеристики злочинів, шляхи оптимізації розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми.

Рассмотрены особенности криминалистической характеристики преступлений, совершенных несовершеннолетними, выделены и рассмотрены основные ее элементы и корреляционные связи между ними, анализ которых дает возможность оптимально определить направления расследования данных преступлений.

This article features considered forensic characteristics of crimes committed by minors, identified and highlighted its main elements is the correlation between them, analysis which enables optimal determine the direction of the investigation and the prevention of the crimes.

Реалії сьогодення свідчать про гостру потребу в якісній та ефективній протидії злочинності, у тому числі злочинності неповнолітніх.

Зрозуміло, що протидія будь-якому виду злочинності передбачає життя комплексу заходів, серед яких велике значення має якісне розслідування злочинів. Злочини, вчинені неповнолітніми, мають низку відмінних особливостей, не враховувати які означає не забезпечувати цілеспрямований і диференційований підхід до протидії їм. При цьому визначенню оптимальних напрямів розслідування та шляхів запобігання таким злочинам сприятиме аналіз основних елементів їх криміналістичної характеристики, а також кореляційних взаємозв'язків між ними. А отже, чітке розуміння сутності та змісту криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, має не лише теоретичне значення, а й практичне спрямування, що свідчить про нагальну потребу в детальному розгляді цього питання.

Проблематика криміналістичної характеристики злочинів постійно перебуває в центрі уваги науковців. Більшість вчених-криміналістів, зокрема, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.К. Весельський, І.О. Возгірін, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимов, В.Г. Гончаренко, Л.Я. Драпкін, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченко,

В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, С.П. Мітрічев, В.О. Образцов, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, В.Г. Танасевич справедливо вказують на важливість дослідження цієї наукової категорії.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей криміналістичної характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми, практичного значення аналізу її основних елементів та кореляційних зв'язків між ними.

В юридичних джерелах під криміналістичною характеристикою розуміють систематизований опис даних про загальні, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду (групи) кримінальних правопорушень.

При цьому науковці зазвичай виокремлюють як основні такі елементи криміналістичної характеристики:

- особа злочинця;
- способи та знаряддя вчинення злочину;
- обстановка вчинення кримінального правопорушення (відомості про час та місце його вчинення);
- слідова картина;
- особа потерпілого.

Особа злочинця є найбільш вагомою складовою всієї системи елементів у криміналістичній характеристиці. Власне, це той елемент, який «створює» всі обставини кримінально-каранної діяльності та перебуває у безпосередньому взаємозв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики [1, с. 221].

Особу злочинця, у тому числі неповнолітнього, характеризує наявність таких негативних чинників, які вирізняють її з-поміж інших законослухняних громадян. Так, порівняно зі своїми однолітками неповнолітні злочинці мають низький культурний рівень, перекохане розуміння понять «товариство», «мужність», яскраво виражені антигромадські погляди, демонструють зневагу до створення матеріальних і моральних цінностей. Неповнолітні, які вчиняють суспільно-небезпечні діяння, часто виховуються в неповних або неблагополучних родинах, тікають з дому або залишені без нагляду батьків і педагогів навчальних закладів, вони ніде не працюють або перебиваються випадковими заробітками, перебувають на профілактичному обліку кримінальної міліції у справах дітей МВС України. Властиві неповнолітній особі прагнення до самоствердження, бажання бути лідером у групі, поєднані з обмеженими можливостями, можуть специфічно виразитися у певному злочині. Так, вчинення злочинів проти особистості часто-густо супроводжується безглуздою жорстокістю, заподіянням жертві великої кількості тілесних ушкоджень. Інші категорії злочинів можуть супроводжуватися елементами демонстративності тощо (наприклад, написи на стінах).

Водночас слід зазначити, що неповнолітні правопорушники становлять своєрідну типологічну групу, відрізняються від дорослих злочинців не лише за характером і ступенем суспільної небезпечності вчинюваних злочинів, а й за особливостями особи, яка характеризується недостатньою соціальною зрілістю, незавершеністю інтелектуально-вольового розвитку [2, с. 110]. Отримані результати дослідження стану злочинності неповнолітніх за 2009—2013 роки свідчать, що коефіцієнт злочинної активності неповнолітніх у віковій групі осіб 14—16 років майже втричі нижчий ніж у неповнолітніх засуджених, яким виповнилося 16—18 років. Крім того, неповнолітні старшої вікової групи вчиняють більш тяжкі суспільно небезпечні

діяння, ніж особи віком від 14 до 16 років [3, с. 214].

Спосіб вчинення злочину як елемент його криміналістичної характеристики мають ретельно вивчати на початковому етапі розслідування будь-якого виду злочину, у тому числі вчиненого неповнолітнім(ми), адже спосіб вчинення злочину та інформація про нього є основою для:

– виявлення взаємозв'язку між структурними елементами характеристики (спосіб — особа злочинця, спосіб — сліди тощо);

– побудови і висунення версій;

– планування розслідування;

– розробки особливостей тактики провадження слідчих (розшукових) дій;

– розробки криміналістичної профілактики злочинів.

У сучасній криміналістиці є майже загально визнаним розуміння способу злочину як детермінованого об'єктивними та суб'єктивними чинниками комплексу дій суб'єкта з підготовки, вчинення та приховування злочину. Водночас таке повне структурне трактування коректне лише стосовно злочинів, які вчинюють обдуманно. В інших випадках наявні два елементи у структурі способу злочину: підготовка та вчинення або вчинення і приховування, а у найпростіших випадках — лише спосіб вчинення злочину [4, с. 94].

Злочинам, вчиненим неповнолітніми, зазвичай не властива попередня підготовка, а також вжиття заходів з приховування слідів злочину. Це пояснюється тим, що значна кількість вчинених ними деліктів має ситуаційний характер і зумовлена певними обставинами, а іноді й спонтанністю (наприклад, через відсутність охорони на об'єкті, перебування потерпілого у стані алкогольного сп'яніння тощо) [5, с. 39].

Відсутність попередньої підготовки впливає на вибір неповнолітніми знарядь вчинення злочину, якими найчастіше є побутові речі або предмети, підібрані ними поблизу місця події (складані ножі, каміння, порожні пляшки, металева арматура тощо).

У випадку вчинення злочину групою неповнолітніх осіб або групою, до складу якої входять підлітки та дорослі особи, частіше проводиться підготовка до нього: розподіл злочинних функцій, підшукування знарядь злочину, проведення розвідувальних (найчастіше мінімальних) дій, вибір механізму злочинного посягання, способу приховування злочину [6, с. 644].

Особливе практичне значення для розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми особами, має вивчення кореляційних зв'язків способу вчинення злочину з такими елементами криміналістичної характеристики, як час, місце, обстановка, в яких прослідковуються події злочину в усіх його послідовних фазах.

Час вчинення злочину як елемент його криміналістичної характеристики містить у собі фактичні відомості, що вказують на період вчинення злочину, інформація про який є одним із важливих елементів об'єктивної сторони злочину, що обов'язково підлягає встановленню та доведенню. Інформація про час вчинення злочину дозволяє конкретизувати злочин і, врешті-решт, сприяє його індивідуалізації. Безперечно, що без встановлення часу вчинення злочину не може бути повної впевненості, що саме винна особа притягнута до відповідальності за певний злочин.

Переважну кількість злочинів неповнолітні вчинюють у другій половині дня та у темний час доби (що пояснюється бажаною анонімністю дій, недостатнім освіт-

ленням, більшою можливістю безперешкодно зникнути з місця події). Впливають на час вчинення злочину й особливості проведення дозвілля, оскільки значна частина неповнолітніх у першу половину дня зайнята в навчальних закладах, на роботі або відпочиває після нічних пригод.

Слід зазначити, що джерелами інформації про час вчинення злочинів є матеріальні та «ідеальні» відображення. Для встановлення інформації про час вчинення злочину, вчиненого неповнолітньою особою, з «ідеальних» джерел найчастіше використовують допит (коли дані, отримані у результаті допиту, вказують на час вчинення злочину) або одночасний допит двох чи більше осіб (за наявності суперечностей стосовно часу вчинення злочину в їхніх показаннях), освідчування (у разі з'ясування давності нанесення тілесних ушкоджень). Для вивчення матеріальних слідів злочину слідчий призначає потрібну експертизу, враховуючи обставини кримінального провадження.

Під місцем вчинення злочину слід розуміти ділянку місцевості або приміщення, в якому його вчинено. Як свідчать матеріали слідчої та прокурорської практики, основну кількість злочинів неповнолітні особи вчиняють безпосередньо в місці проживання, навчання чи роботи або в сусідніх районах. При цьому місце вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми певним чином пов'язане з їх категорією (видом). Зокрема, найпоширенішими місцями вчинення грабежів і розбійних нападів є під'їзди та двори, мікрорайони шкіл і училищ, приміщення гуртожитків, а крадіжки найчастіше здійснюють з приватних будинків, квартир, кіосків, магазинів тощо.

Характер слідів, які залишають на місці вчинення злочину, залежить від способу вчинення злочину та інших обставин, що характеризують дії злочинців у цей момент.

Загалом у криміналістичній характеристиці слідами є:

- матеріальні предмети або їх частини: труп, знаряддя зламу, недопалки, рідини, плями крові, зернини, частинки будь-якої речовини тощо;
- матеріальні копії: сліди пальців, взуття, розрубу, розтину тощо;
- ідеальні відображення: сліди пам'яті (уявні образи) [7, с. 141].

Так, за результатами дослідження особливостей розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, та узагальнення практики розслідування цієї категорії злочинів Д.А. Патрелюк дійшов висновку, що у 26 % випадків фіксують сліди відображення, у 10 % — залишені об'єкти, у 4 % — сліди біологічного походження, в 1 % — мікросліди [8, с. 45].

На вчинення діяння неповнолітніми загалом вказують такі сліди:

- особливості слідів рук і взуття, зокрема їх розмір (за даними Є.Д. Лук'яничова, на відрізку у 0,5 см поперек папілярних ліній у дітей віком 8—12 років — 12—13 ліній, у підлітків — 10—12 ліній, у дорослих — 9—10 ліній) [9, с. 23];
- залишені, викинуті, загублені особисті речі, за якими можна визначити вікову групу правопорушників (наприклад, окружність голови за шапочкою або розмір залишеної рукавички);
- сліди зубів на продуктах харчування, на виплюнутій жувальній гумці;
- невеликі розміри отворів, крізь які відбулося проникнення до приміщення;
- специфічні предмети посягання, викрадені з приміщення: солодощі, диски, плакати, іграшки тощо, тоді як більш цінні речі залишилися на своїх місцях (інколи

саме аналіз предметів злочинного посягання, зокрема у разі крадіжок, дає змогу відразу після виявлення злочину висунути версію про те, що його вчинено неповнолітньою особою або за її участю тощо).

Крім того, аналіз слідів на місці події інколи дозволяє припустити, що злочин вчинено особою у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння (про це може свідчити наявність специфічних предметів: шприців, пляшок з-під алкогольних напоїв тощо).

Слід також зауважити, що неповнолітні під час вчинення кримінального правопорушення або після його вчинення, як правило, вживають доволі елементарних заходів з приховування слідів злочинних дій, що зазвичай полягають у знищенні або маскуванні явних слідів злочину на одязі і тілі (замивання плям крові, чищення штанів, приховування викраденого майна у підвалах, на горищах, у споруджуваних або зруйнованих будинках, лісопосадках тощо). Після вчиненого протиправного діяння вони намагаються якомога швидше зникнути з місця його вчинення. Іноді неповнолітні з метою відведення від себе підозри щодо причетності до злочину готують алібі, для чого заздалегідь звертаються до однолітків або інших знайомих осіб з проханням підтвердити факт їхнього перебування під час вчинення злочину в іншому місці.

Отже, зафіксувати слідову картину злочину, вчиненого неповнолітнім(ми), можна за допомогою проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (огляду місця події, різних видів допиту тощо).

Для швидкого та якісного розслідування будь-якого злочину, у тому числі вчиненого неповнолітньою особою, важливого значення набуває також криміналістичний аналіз особи потерпілого. Це пояснюється тим, що на початковому етапі розслідування злочину, зокрема й вчиненого неповнолітньою особою, доволі часто саме потерпіла особа виступає одним із основних джерел отримання інформації, використання якої сприяє швидкому його розкриттю. Ретельне вивчення особи потерпілого та його поведінки дозволяє висунути слідчі версії про особу, яка вчинила злочин, а також найповніше і найточніше виявити обставини, які сприяли його вчиненню. Потерпіла від злочину особа становить криміналістичний інтерес ще й тому, що є не лише джерелом доказової інформації (як суб'єкт, що повідомляє про обставини вчиненого злочину), а й фізичним об'єктом, який може мати на собі (тілі або одязі) або на речах, які є при ній, різні сліди, виявлення та криміналістичне дослідження яких дозволяє отримати інформацію, що сприятиме повному, всебічному та швидкому розслідуванню цього злочину.

Підсумовуючи, слід зауважити, що у криміналістичній характеристиці злочинів, вчинених неповнолітніми, потрібно розрізняти кілька рівнів:

- загальну криміналістичну характеристику злочинів, вчинених неповнолітніми (яка містить систему відомостей про криміналістично значущі ознаки таких злочинів більшого ступеня узагальнення);

- криміналістичну характеристику окремих груп злочинів (майнових, проти життя та здоров'я особи);

- криміналістичну характеристику окремих категорій злочинів (крадіжок, грабежів тощо).

Список використаної літератури

1. *Хоменко А.Н.* Связь личности преступника, как элемента криминалистической характеристики преступлений с другими ее элементами / А.Н. Хоменко // Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества. — Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. — С. 221—222.
2. *Юзікова Н.С.* Проблема кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх: монографія / Н.С. Юзікова. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1999. — 172 с.
3. *Протидія злочинності неповнолітніх в Україні (теорія і практика) : наук.-практ. посіб. / [Попов Г.В., Мозгова В.А., Шевченко Я.М. та ін.]. — К. : Алерта, 2014. — 230 с.*
4. *Тіщенко В.В.* Підготовка злочину як об'єкт криміналістичного дослідження / В.В. Тіщенко // Актуальні проблеми криміналістики : матер. міжн. наук.-практ. конф. — Харків : Гриф, 2003. — С. 90—96.
5. *Луковников Г.Д.* Особенности производства по делам о преступлениях, совершенных несовершеннолетними / Г.Д. Луковников // Совершенствование деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, совершенных несовершеннолетними : сбор. науч. статей. — Ижевск : Ижевский филиал Нижегородской академии МВД России, 2008. — С. 39—44.
6. *Криминалистика : учеб. для вузов / [Герасимов И.Ф., Драпкин Я.Л., Ищенко Е.П. и др.]; под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. — М. : Высшая школа, 1999. — 672 с.*
7. *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — 588 с.
8. *Патрелюк Д.А.* Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми : навч. посібник / Д.А. Патрелюк. — Донецьк : ФОП «Лопатніков С.Г.», 2012. — 221 с.
9. *Лукьянчиков Е.Д.* Особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособ. / Е.Д. Лукьянчиков. — К. : Освіта, 1990. — 51 с.